

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:930.1 (477)

О.Й.ПРИЦАК

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

У двох однойменних і знакових статтях-довідях (1980 та 1990 рр.) видатного українського історика, сходознавця, першого директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Прицака висвітлюються найважливіші проблеми концептуалізації української історії та представлення її у структурі всесвітньої історії. Обстоюється думка, що предметом історії України є минушина всіх типів держав, спільнот, культур і цивілізацій у територіальних межах сучасної України, котра є неодмінною складовою всесвітньої історії.

Ключові слова: історія України, усесвітня історія, українська історіографія.

Десятирічний термін (17 травня 1980 р., 28 серпня 1990 р.), який відділяє між собою дві доповіді Омеляна Прицака (1919–2006 рр.), відображає не тільки різноманітні пізнавальні ситуації, а й ті важливі політичні, соціокультурні та навіть світоглядні зрушення, що сталися впродовж цього часу.

На зламі 1960–1970-х рр. перехідний період української еміграційної (або зарубіжної) науки, котрий метафорично називають «добою розсіяння», пов'язаною з трансатлантичним переїздом із повоєнних таборів для переміщених осіб до Канади та США наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр., добігав свого кінця. На той час на обширах української діаспори з'явилася нова, здебільшого англомовна, точніше іншомовна генерація вчених, як наголошують сучасні дослідники з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франко-, німецько-, іспаномовної і т.п.)¹. Це покоління зазнало не тільки впливів західної думки, а й почасти російсько-го еміграційного історієписання, котре посідало поважні позиції в університетських центрах США².

Утім, культурні перетворення спричинилися до кардинальної інтелектуальної переорієнтації тогочасних учених-емігрантів і науковців українського походження, які прагнули ввійти до західного академічного світу. Тож нові завдання діаспорної соціогуманітаристики формувалися переважно в контексті вимог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації. Вислідом цих устремлень стали відомі інституціональні проекти зі створення українсько-американських,

¹ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2, ч.1. – К., 2006. – С.265.

² Wypar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // Ukrainian Quarterly. – 1974. – Vol.30, №1. – P.24–25.

українсько-канадських наукових установ. Передусім слід згадати про кафедри української мови, літератури та історії України, засновані 1968 р. (від 1973 р. – Український науковий інститут) у Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій, створений 1975–1976 рр. при Альбертському університеті в м. Едмонтон тощо.

Зрештою поява нових науково-дослідних інституцій, іншомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів упродовж 1970–1980-х рр. призвела до важливих трансформацій українського зарубіжного історієписання. Діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус та набувала західних інтелектуальних й інституціональних рис, хоч і зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями в межах північноамериканської мультикультурної спільноти. Тож колишня наукова еміграція поступово перетворювалася на складову частину західного академічного світу, але продовжувала репрезентувати культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах і Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки в діаспорі впродовж 1970–1980-х рр. повною мірою так і не було завершено, позаяк політичне й ідеологічне протиборство на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни, що сприяло підтримці старих культурних взірців і архаїчних дослідницьких стратегій. Не випадково навіть на початку 1980-х рр. О.Пріцак зазначав, що на еміграції склалося два типи наукових інституцій: 1) американсько-канадські (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій) та 2) еміграційні (Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук)³. Із цієї перспективи його доповідь-стаття «Що таке історія України?» (версія 1980 р.), з одного боку, показувала інституціональні здобутки українських науковців у Гарвардському університеті, з іншого – прагнула окреслити й сформулювати перспективи та шляхи концептуалізації історії України для еміграційної/діаспорної академічної спільноти.

Зауважимо, що проблеми концептуалізації української минувшини порушувалися в багатьох текстах О.Пріцака, зокрема ще до започаткування й реалізації гарвардського інституціонального проекту, адже як учений-сходознавець європейського та навіть світового рівня, він був тісно пов'язаний із західною соціогуманітаристикою. Тому його рефлексії й концептуальні пропозиції значною мірою корелювалися інтелектуальними настановами, епістемологічними взірцями західної науки. Скажімо, ще 1963 р. О.Пріцак разом із Дж.Решетарем опублікував цікаву статтю, присвячену аналізу національної історії й українського руху в контексті тодішніх дискусій навколо відомої тези про «неповність/некомплектність» низки східноєвропейських націй, зокрема українців⁴.

У 1968 р. О.Пріцак виступив із проектом створення 12-томного «Вступу до історії України», котрий мав би систематизувати й узагальнити «підсумки майже двістілітньої праці наших попередників»⁵. Причому частина третя цього проекту, «Синтеза», передбачала розробку поняття історії України, котре планувалося представити в десятому томі «Вступу»⁶. Зазначимо, що почасті програму «Вступу до історії України», насамперед ту його частину, котра стосувалася опрацювання й видання джерел, було реалізовано у відомому проекті Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства.

³ *Пріцак О.* Роля Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України (Доповідь виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983) // *Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен)*. – 1983/1984. – №25. – С.10.

⁴ *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // *Slavic Review*. – 1963. – Vol.22, №2. – P.224–255.

⁵ *Пріцак О.* Проект «Вступу до історії України» // *Український історик*. – 1968. – №1/4. – С.128.

⁶ Там само. – С.133.

Дискусію щодо можливих засад конструювання історії України О.Пріцак прагнув ініціювати й у вступному слові на конференції 1978 р. Зокрема, посилаючись на студію С.Томашівського «Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки», він сформулював цілу низку питань стосовно представлення української минувшини, котрі адресував до своїх колег: що є предметом історії України; чи є історія України історією українського народу чи етнічною історією; чи є історія України історією держави або національної держави?⁷

Чимало думок і рефлексій О.Пріцака споглядаємо у його збірці статей, присвячених заснуванню й розбудові Українського наукового інституту Гарвардського університету⁸. Передусім фундатор цієї інституції обстоював тезу про те, що «наука може існувати й розвиватися тільки тоді, коли має міжнародне визнання (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.)»⁹. Так постала метафорична формула О.Пріцака щодо створення українських наукових інституцій на американському ґрунті – перещеплювання та вирощування¹⁰.

У широкому сенсі цього підходу О.Пріцак дотримувався й на ниві концептуалізації історії України, котру намагався перещепити та виплекати на обширах західного академічного світу, зокрема ввести її до університетських курсів зі всесвітньої минувшини. Достеменно складно визначити, що саме спонукало автора до окреслення первісної назви своєї доповіді-розвідки 1980 р. у вигляді риторичного запитання («Що таке історія України?»), котре відкривало доволі широкий горизонт можливостей для концептуалізації.

Можливо, до такого формулювання спричинилася відома студія французького історика Ф.Броделя «Що таке Франція?», хоч перша книга цієї праці вийшла пізніше, зокрема авторську передмову датовано 2 жовтня 1981 р.¹¹ Утім, низка пасажів О.Пріцака про «територіалізований час» і «пучки структур» тією чи іншою мірою тяжіють до броделівського трактування цивілізації як певної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі. Вочевидь О.Пріцак – учений із надзвичайно широким теоретичним і методологічним кругозором – не міг оминати доробок одного з найвидатніших представників другої генерації знаменитої французької історичної школи «Анналів».

Архітектоніка статті 1980 р., як і вибір сюжетів та продукованих смислів, демонструють, що цей текст О.Пріцака розраховувався на діаспорну академічну та культурну спільноти. Тож одним із наріжних сюжетів його розвідки було питання про те, чому історія України не потрапила до багатотомних європейських, передусім німецьких «зводів» всесвітньої минувшини? Майстерне оперування відповідями на це питання (зміна інтелектуальних і культурних парадигм суспільної й історичної думки – романтизм, гегельянство з його установчим концептом про «історичні» та «неісторичні» народи, побутування дослідницьких практик українців у системі імперської, згодом радянської науки тощо) продемонструвало як досить обмежені можливості, так і нереалізовані спроби вчених інтегруватися до європейської та світової науки, приміром монументальний проект М.Грушевського. Це був своєрідний пролог до концептуальної

⁷ Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Nimka. – Edmonton, 1981. – P.235.

⁸ Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – XXXVI, 188 с.

⁹ Пріцак О. Теорія, що стоїть за концепцією Гарвардського центру // Його ж. Чому катедри українознавства... – С.69.

¹⁰ Пріцак О. Перещеплювання і вирощування // Там само. – С.147–159.

¹¹ Див. рос. вид.: Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.1: Пространство и история. – Москва, 1994. – 406 с.; Кн.2: Люди и вещи. – Ч.1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – Москва, 1995. – 244 с.; Кн.2: Люди и вещи. – Ч.2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. – Москва, 1997. – 512 с.

пропозиції щодо історії України, котру О.Пріцак репрезентував як «обов'язок самовизначення» нової дисципліни у західному академічному світі.

Провідною проблемою такого «самовизначення» було окреслення прийнятної «одиниці досліджу» як для адекватного представлення історії України, так і з перспективи стандартів західної концептуалізації. Цивілізаційна теорія А.Тойнбі чи концепт «світу-системи» («світова імперія й світова економія») І.Валлерштайна видавалися О.Пріцакові (слідом за П.Гейлом) майже «неможливими одиницями» з обсягу репрезентації української минувшини. Тому його погляд зупинився на відомій тезі голландського історика П.Гейла – автора низки оригінальних праць, із-поміж яких зазвичай згадують його класичну студію «Наполеон: за і проти» (зіставлення різних образів), котрий послідовно обстоював думку про нації та держави як малі, проте вповні придатні «структури досліджу». Утім, одразу поставала гостра проблема націєцентричності такої концептуалізації, позаяк остання спричиняла, щонайменше, скепсис, а то й несприйняття з боку західної академічної та, заразом, мультикультурної спільноти. Як бути?

О.Пріцак запропонував своєрідну комбінацію різних «одиниць і структур досліджу», завдяки якій націєцентрична репрезентація втрачала домінуюче й ексклюзивне становище. Загалом автор пропонував трирівневу ієрархію «одиниць досліджу»: найменша – територіальна історія (власне історія нації, але з включенням інших етнонаціональних структур на цілком рівноправних засадах репрезентації); середня – «історія даного культурного кола»; найбільша – світова минувшина (історія цивілізацій).

Звичайно, таке сполучення «одиниць досліджу» продукувало чималі можливості для концептуалізації та репрезентації історії України, проте й приховувало багато «підводних каменів». Приміром, сполучення підходів виявляло очевидну різновекторність, контраверсійність, суперечливість і навіть розмитість власне територіальної історії України. Причому О.Пріцак не зводив її суто до проблематики культурного чи цивілізаційного перехрестя, доволі популярної в українській історіографії першої половини ХХ ст., а прагнув віднайти нові мірила до досягнення суперечностей і конфліктів на теренах територіальної історії.

Своєрідним вислідом таких устремлінь став авторський поділ населення України на прихильників циклічного й лінійного мислення, себто акцентування уваги на паралельному існуванні двох спільнот із відмінними «системами думання» в одному історичному та культурному просторі. Ця концептуальна пропозиція безперечно відображала антропологічні впливи світової соціогуманітаристики й, водночас, переводила проблему історико-культурної контраверсії зі сфери соціального та етнонаціонального буття у царину мислення. Відтак ідея цивілізаційного/культурного перехрестя у світлі антропологічних мірил вартості поставала в інших розрізах і масштабах, а найголовніше – окреслювала цікаві перспективи для історичних студій.

Зауважимо, що саме сполучення різних перспектив – територіальної, національної, антропологічної та цивілізаційної – кінець-кінцем і виплекало авторське означення історії України, котра репрезентувалася як *«міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот (політичних українців)»*, та перейнятих розвинутих ними цивілізацій».

Публікація 1980 р. так і не спричинила масштабну дискусію на обширах української діаспори в Північній Америці й Західній Європі. Із-поміж окремих відгуків на розвідку-довідку О.Пріцака вирізняємо лише рецензійну статтю О.Домбровського, відомого історика пізньоантичної та ранньосередньовічної доби, з однойменною назвою¹². У листі до О.Пріцака від 14 жовтня 1980 р. він зазначав:

¹² Домбровський О. Що таке історія України? // Український історик. – 1982. – №1/2. – С.76–93. Передрук: Його ж. Студії з ранньої історії України: Зб. пр. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.405–423.

«Згідно з домовленням посилаю Тобі рецензійну статтю, відповідь на Твій доклад, надрукований згодом у “Свободі”. Як побачиш, це написано в дуже льояльному дусі. Будь-ласка після двох, а найдалше трьох тижнів звернути мені з поворотом. Я планую виголосити це як доповідь в УВАН, а відтак видрукувати. Моя пропозиція до Тебе така: зробім спільно наукову конференцію в Академії, я прочитаю свій доклад, а Ти згодом подаш свій кор-реферат-відповідь в дусі – теза плюс антитеза творить синтезу. Це згодом надрукуємо на сторінках “Українського історика”, або в іншому місці, коли захочеш, і *це залишиться як конкретний дискусійний матеріал, або навіть поєднання тези з антитезою, тобто можлива якщо вже неповна, то все ж таки ближча до історичної правди розв’язка для істориків на сучасному етапі дослідів.* Я думаю, що це буде корисне діло для української історіо-графії. Я бажав би, щоби ми під час конференції дійшли в дусі взаємної льояльності, академічної етики й культури до спільного порозуміння шляхом академічного компромісу, бо тільки тоді це вийде на користь нашій історичній науці. Я не маю претенсій до стовідсоткової рації й думаю, що Ти також її не маєш. Це й є ака-демічно-психологічна база для спільного виступу в Академії. Ду-маю, що це стягнуло би досить багато публіки, зацікавленої про-блематикою сучасної української історіографії. Якщо б одначе Ти не захотів виступити разом, то я тоді виступлю самий з доповіддю. Але *краще спільно виступити й, узгіднивши свої погляди, на-друкувати це, чим виступити самому без диспутанта-партнера, бо необізнані зі справою деякі люди можуть собі подумати, що Домбровський “виступає” проти Прицака. Ти ж знаєш пересічний інтелектуальний рівень нашої публіки. Така моя пропозиція. Так само ми зробили б з опублікуванням матеріалу: наперед була б моя рецензійна стаття, а зараз після того Твоя відповідь в дусі спільного узгіднення й компромісової розв’язки. Це, думаю, було б корисно й пристойно.* Рішення в Твоїх руках»¹³.

Утім О.Прицак, імовірно, не зміг через значне академічне навантаження, чи не схотів, пристати на цю пропозицію. Тим паче, що ідеї О.Домбровського вимальовувалися в річці традиційних візій, які було досить складно синтезувати й узгодити з вимогами та стан-дартами західної концептуалізації. Про це свідчать й основні тези статті О.Домбровського.

На його думку, текст доповіді О.Прицака відзначався очевидним політизуванням історичного процесу на противагу його соціологізації в марксизмі. О.Домбровський уважав, що особливо це виявилось в тій ролі, котру його опонент відводив державному чиннику, який начебто пов’язувався з гегелівськими впливами, передусім із відомим поділом на «історичні» та «неісторичні» народи¹⁴. Крім того, О.Домбровський наголо-шував на своєрідних рисах і самобутньому характері східноєвропейської минувшни загалом й історії України зокрема. Тож він тримався думки, що «історія Східньої Європи має свої специфічні критерії оцінки історичного процесу, не завжди вповні зрозумілі представникам історіографії Заходу»¹⁵.

¹³ Домбровський О. – Прицак О. (м. Нью-Йорк, 14 жовтня 1980 р.) [авторизований машино-пис] // Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА). – Ф.10. – Оп.2. – Спр.52 (Домбровський О. Що таке історія України [машинопис статті та супровідний лист]. – Арк.19.

¹⁴ Домбровський О. Що таке історія України? – С.76–77.

¹⁵ Там само. – С.77.

Зауважимо, що О.Домбровський виступав і супроти інтеграції або включення іноетнічних елементів до української історії, позаяк уважав ідеї мультикультурності й поліетнічності ідеологічно вмотивованими. Причому походження концептуальної позиції О.Пріцака він навіть пов'язував зі стилем американізму, «де нація являється різношерстим конгломератом різних рас, народностей, культур і релігій»¹⁶.

Більше того, О.Домбровський твердив, що поняття території в тексті О.Пріцака споріднене з концептом «територіального патріотизму» В.Липинського: «У шановного автора територія далеко щось більше від поняття географічного фактора, це своєрідне гео-соціо-ідеологічне натхнення, нагадує шляхетсько-«поміщицьке» підсоння з «Листів до братів-хліборобів» при підкресленні гео-соціо-націо-політичного примату провідної верстви – шляхти»¹⁷.

Зрештою опонент О.Пріцака запропонував контраверсійне визначення історії України, котре доволі добре відображає різницю в інтелектуальних і світоглядних настановах тодішніх діаспорних учених:

«Історію України можна здефініювати як науково впорядковану, класифіковану й висвітлену всесторонньо summa summatim¹⁸ історичних явищ, подій і фактів у контексті многогранного життя цілого народу на тлі простору й часу від праісторичної людини до нашої доби, при інтерпретації пов'язаних ланцюгом каузальності одних з одними окремих фаз історичного процесу та в історіософічному наświetленні шляхом науково-дослідного емпіризму, витонченого прагматизму й націоналістичного підходу до етнічного фактора як автохтона, господаря й суверена своєї не лише етнографічної, але й історичної території»¹⁹.

Таке означення в тій чи іншій формі фактично нав'язувало стару історіографічну контраверсію держава/народ, попри те, що обидва вчених (О.Пріцак, 1919–2006 рр.; О.Домбровський, 1914–2014 рр.)²⁰ належали до однієї генерації українських істориків.

Ситуація у серпні 1990 р. в Києві кардинально відрізнялася від діаспорної атмосфери 1980 р. на північноамериканських теренах. На той час у СРСР ширилися масштабні соціокультурні трансформації, котрі супроводжувалися новими інтелектуальними й культурними віяннями. Утім ані масштаби, ані перспективи перетворень радянської дійсності ще не були зрозумілими, хоч криза офіційних образів історії на 1990 р. уже відчувалася доволі добре як у професійному середовищі, так і поза його межами.

Нову версію доповіді О.Пріцака «Що таке історія України?», виголошену 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців, було побудовано інакше, ніж виступ 1980 р. До того ж за обсягом вона майже вдвічі менша порівняно з первісним текстом. Відтак доповідь 1990 р. помітно вирізняється своєю архітектонікою. Передусім одну з прикінцевих ідей версії 1980 р. (поділ на циклічно-міфічне та лінійно-логічне мислення) винесено як один з установчих концептів викладу 1990 р.

¹⁶ Домбровський О. Що таке історія України? – С.80–81.

¹⁷ Там само. – С.82.

¹⁸ Сума сум (лат.), у кінцевому підсумку.

¹⁹ Домбровський О. Що таке історія України? – С.89.

²⁰ Докл. див.: Клинова Г.Д. Внесок Олександра Домбровського в розвиток української історичної науки в діаспорі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.; Її ж. Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях 70–80 рр. XX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.10. – Острог, 2008. – С.336–350; Св. п. д-ра Олександра Домбровського (8 вересня 1914, Львів – 18 січня 2014, Нью-Йорк) [некролог] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2014. – 11 квітня. – №15. – С.34.

Ця метаморфоза відображала адресну спрямованість доповіді, котра виголошувалася в умовах панівної, хоч і послабленої офіційної ідеології й була скерована супроти радянської міфотворчості у світі історії. Тож провідний конфлікт, що репрезентований у тексті 1990 р., подавався як змагання міфу й науки, метафізики та знання за домінування своїх впливів на суспільну істоту – історичну людину. Саме тому О.Пріцак залишив поза межами другої версії доповіді текстові блоки, присвячені огляду української історіографії та її спроб інтегруватися до структур усе-світньої історії, котрі посідали чільне місце в розвідці 1980 р. Водночас він прагнув донести ключові ідеї доповіді 1980 р., але в новій обробці та на основі дещо зміненої аргументації.

Примітною особливістю другої версії тексту стало те, що О.Пріцак наголошував на необхідності включення до концептуалізації історії України іноетнічних елементів. Більше того, саме включення іноетнічних спільнот до традиційного національного дискурсу кардинально трансформувало провідний сенс концептів «територіальна історія» або «територіальний час», що набували мультикультурних смислів.

Скажімо, О.Пріцак додав до викладу 1980 р. фрагмент, який розширив його спостереження щодо етнічної й демографічної історії Криму, зокрема він обстоював думку, що 4/5 місцевої людності в 1666–1667 рр. становили українці. Відтак повноцінне включення як кримської минувшини, так й історії інших південних і східних регіонів до структур української історії подавалося наріжною настановою в концептуальній пропозиції О.Пріцака. Варто звернути увагу й на його цікаві порівняння історії України та Іспанії, представлені в розвідці 1990 р., котрі нав'язували компаративні орієнтальні паралелі на тему європейських фронтів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

Та найголовніше те, що О.Пріцак у тексті 1990 р. повсякчас повертався до паралельного співіснування різних способів мислення, зокрема доволі метафорично означував зміну/заміну циклічного мислення на лінійне як «перехід від антропології до історії».

У тексті 1990 р. споглядаємо й певні концептуальні уточнення, наприклад у переліку основних історичних циклів із «структуральної перспективи», яких у статті 1980 р. автор виокремлював чотири – політичний, економічний, суспільний, культурний. У розвідці 1990 р. до них було долучено ще два цикли – релігійний і психологічний.

Та прикінцеве означення історії України майже не відрізняється в обох однійменних розвідках О.Пріцака за винятком невеличких редакційних поправок. В інтерв'ю 1992 р. він доволі промовисто окреслив лейтмотив своїх практик у пострадянській Україні:

«Що ж до моєї викладацької діяльності, то я переконався: найважливіше, чого українським історикам бракує, – це знання, що таке історія. Треба створити теоретичні підстави, перенести досвід світової історіософії, щоб нарешті наші історики почали займатися наукою, а не якимись ідеологічними чи пропагандистськими писаннями, все одно якої масті – націоналістичної чи комуністичної»²¹.

Зауважимо, що авторські спостереження та конотації, прописані ще кілька десятиліть тому, виявляються напрочуд слухними й точними. Ба більше, вони виглядають

²¹ Як «вибухала» Україна (Інтерв'ю з О.Пріцаком; записав І.Гирич) // Старожитності. – 1992. – №9. – С.5.

майже як пророчі з перспективи нашого кривавого сьогодні, особливо у світлі революційних і воєнних подій 2014–2015 рр. Згадаймо, приміром, тільки одну заувагу О.Пріцака: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання».

На превеликий жаль, доповідь 1990 р., як і її попередниця, так і не спричинила масштабної полеміки щодо шляхів концептуалізації й репрезентації історії України²². Вочевидь пострадянська соціогуманітаристика 1990-х рр. ще не була готовою до цієї складної і полівимірної дискусії. Усвідомлення масштабу та значення концептуальної пропозиції О.Пріцака сталося впродовж 2000-х рр., коли його доповідь 1990 р. здобула значну популярність, оскільки до її ідей звертається дедалі більше українських інтелектуалів²³.

Автографи та машинописи доповіді «Що таке історія України?», підготовлені 1980 р.²⁴, а також машинопис частини доповіді 1990 р. (й інші матеріали)²⁵ зберігаються в Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» – в архівній колекції Омеляна Пріцака (ф.10). Принагідно складаємо щиру вдячність заступнику директора Науково-дослідного центру орієнталістики імені О.Пріцака НАУКМА Таїсії Михайлівні Сидорчук за її цінну допомогу в архівній евристиці.

Тексти О.Пріцака друкуються мовою оригіналу за публікаціями 1980²⁶ та 1990–1991 рр.²⁷, оскільки мають незначні (як правило технічні й редакційні) розбіжності з автографами та машинописами. Збережено правопис першопублікацій. Деякі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом окремих слів подається за першими публікаціями. До текстів подано примітки історіографічного спрямування, зокрема посилання на цитовані автором праці та джерела. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

²² Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С.19.

²³ Див., напр.: *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.26–29; *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – С.85–89; *Галенко О.* Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Я.В.Верменич. – Т.1. – К., 2014. – С.66–67 та ін.

²⁴ *Пріцак О.* Що таке історія України? [2 автографи + 1 машинопис статті, вирізки статті з газети «Свобода» 1980 р.] // Наукова бібліотека НАУКМА. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.211. – 54 арк.

²⁵ *Пріцак О.* Що таке історія України? [машинопис 4 стор.; газета «Рух. Інформцентр», 1990. ч.19, ксерокс із часопису «Слово і час»] // Там само. – Оп.1. – Спр.212. – 17 арк.

²⁶ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980. – 29 липня. – 1–2, 5 серпня. – №165. – С.2; №166. – С.2; №167. – С.2; №168. – С.2; №169. – С.2; №170. – С.2–3.

²⁷ *Пріцак О.* Що таке історія України? // Рух. Інформцентр. – 1990. – Ч.19: [серпень]. – 6 с.; Те саме // Вісник Міжнародної асоціації українців. – Вип.1. – К., 1991. – С.44–54; Те саме // Слово і час. – 1991 – №1. – С.53–60.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?
(Доповідь виголошена 17-го травня 1980 року
на відзначенні 30-ліття УВАН у ЗСА²⁸)

I

Коли в другій половині XVIII ст. ведучі історики Англії та європейського континенту – очолювані геттінгенським професором Августом Людвіком фон Шлецером (1735–1809), відомим теж у Східній Європі своїм класичним виданням «Нестора» (1802–1809) – вирішили в ім'я тоді ще діючого раціонального Освітлення (Enlightenment) створити корпус всесвітньої історії – вони включили у свою схему («Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie», том 48) історію України. Наслідком того появився в німецькому «Halle a. d. S.» у 1796 році в складі серії товстий том пера молодого, тоді ще австрійського-семигородського історика Йогана Крістіана Енгеля (1770–1814) під заголовком: «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreiches Halitsch-Wladimir».

Коли ж знову, яких тридцять років пізніше (1829–), уже в часи романтизму, запрограмовано у німецькому центрі Гота нову серію світової історії (Geschichte der europäischen Staaten) за редакцією Арнольда Германа Людвіка Герена (1760–1842) та Фрідріха Августа Гекерта (1780–1851), а в другій половині того ж століття (1879–1893) відома 45-томова всесвітня історія (Geschichte der europäischen Staaten) під редакцією Вільгельма Онкена (1838–1905) у Берліні – там уже для історії України як окремої одиниці не нашлося більше місця.

Яка була тому причина? Німецький романтизм, харківська вітка якого, (що витворилася у Харкові, у першому секулярному університеті України, заснованому у 1805 р.) поклала підвалини для постання нової української літературної мови і літератури, вбив (хоч це звучить парадоксально!) українську історію як окрему дисципліну. Головний винуватець тут був філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), який об'єднав романтизм із трансцендентальним ідеалізмом. У своїх відомих лекціях про «філософію історії», читаних у зимовому семестрі академічного року 1830/31 в берлінському університеті, він розробив свою славну тезу про історичні та не-історичні народи²⁹. Після нього, всесвітня історія це розвиток людства по лінії духового та морального поступу. Це осяги людського інтелекту на дорозі до самопізнання. Історія виповняє Божу місію, що виявляється у поступовій реалізації свободи людства і у переході від натуральної стадії варварства до стану права і порядку. Слідуючи за ідеєю свого берлінського попередника Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) про те, що «історія світу це нероздільна частина правління світу»³⁰, Гегель

²⁸ ЗСА – З'єднані Стейти Америки, тобто США.

²⁹ Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Пер. А.М.Водена. – Санкт-Петербург, 1993. – 477 с.

³⁰ Гумбольдт В. фон. Про завдання історика // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рожкина. – [Х.], 1929. – С.64.

надав примат політичній історії, бо держава, – на його думку, – це істинна суть об'єктивного духу, а конституційна монархія – це абсолютна форма держави.

При тому Гегель дозволив тільки чотирьом класам народів, що були успішними в минулому або теперішньому, на вступ до ексклюзивного клубу державних народів. Ними були: I. Східній світ (Китай, Індія, Іран); II. Грецький світ; III. Римський світ; IV. Германський світ.

Зате слов'янським народам, між ними і українцям та полякам, хоча вони тільки недавно втратили свої держави, Гегель відмовив права бути зарахованими до «історичних» народів. Вони повинні остатися погноєм для більш завансованих власне «історичних» народів.

Гегель був чи не найбільш впливовим філософом XIX ст. Тому то не тільки його діалектична метода, але й концепція історії та про виключність «історичних» народів стали наріжним каменем у інтелектуальних структурах ведучих мислителів Європи.

Карл Маркс (1818–1883) та Фрідріх Енгельс (1820–1895) живцем перейняли Гегелівську концепцію про «історичні» та «не-історичні» народи, роблячи виїмок тільки для поляків. Але і ліберальні мислителі осталися під впливом Гегеля. У висліді – у системах університетського світу на Заході, а теж у структурах світових історій не стало місця для історії України як окремої одиниці.

II

У міжчасі в Україні відродилася історична свідомість. Почалося від дворянського просвічення («людей Старої Малоросії»). Маю на увазі анонімну «Історію Русов» (т. зв. Кониський), оцей дуже впливовий памфлет, що постав і кружляв серед Новгород-Сіверського дворянства у перше десятиліття XIX століття.

Там у передмові читаємо (у перекладі Вячеслава Давиденка): «Історія Малої Росії до часів навали на неї татар, з ханом їхнім Батием, злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо відомо, що початок цієї історії, враз із початком правління російського, береться від князів та князівств київських, з доданням до них одного тільки новгородського князя Рюрика, і триває до навали татарської безпосередньо, а від цього часу про існування Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по виволенню її від татар князем литовським Гедиміном, і зовсім її в російській історії замовчено. Тим то предклядану тут історію малоросійську писано на два періоди, тобто до навали татарської екстрактом, а від тої навали широко і докладно»³¹.

У 1834 році засновано київський університет, причому тридцятилітній професор ботаніки (а заразом любитель руської словесности) Михайло Максимович (1804–1873) став першим ректором та професором руської словесности. Максимович (із козацького роду) об'єднував оці обидва наукові полюси (ботаніка – словесність), базуючися на системі «натурфілософії» німецького

³¹ Історія Русів / Перекл. В.Давиденка; ред. і вступ. ст. О.Оглоблина. – Нью-Йорк, 1956. – С.2.

мислителя Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга (1775–1854), якій він залишився вірним до кінця свого життя.

Прибувши до Києва, Максимович зразу взявся ґрунтовно вивчати пам'ятки староруського письменства, що в свою чергу стало для нього стимулом до студії історії. Якраз у той час (1835 рік) почав діяти у московському університеті перший університетський професор «російської» історії з доброю методологічною підготовкою німецького типу. Ним був довголітній приятель-ворог Максимовича, син російського кріпака Михаїл Погодін (1800–1875), з яким Максимович до кінця свого життя був у шляхетному науковому двобою. Власне Погодін видвигнув був гіпотезу про великоруське походження староруської мови і київської держави, про переселення великорусів на північ у зв'язку з монгольською інвазією і про запустіння України, яку тільки у XVI–XVII ст. сколонізували вихідці з Галичини і Волині. Максимович почав діалог, який властиво триває і донині. Він у численних взірцевих монографічних («цеглинках»), що появлялися звичайно у формі листів до Погодіна, застосував до досліджуваного періоду методу точного досліду, перейняту ним із систематичної ботаніки, і вказував понад усякий сумнів нестійкість основної тези Погодіна.

Старанням Максимовича засновано комісію для розбору давніх актів при канцелярії генерал-губернатора Південно-Західнього краю (Правобережної України), що мала основним завданням доказати документально безпідставність претенсій поляків на ті землі (це стало актуальним після обох польських повстань 1830/31 та 1863 рр.).

Микола Іванишев (1811–1874), ученик Фрідріха Карла фон Савіньї (1779–1861), творця берлінської юридично-історичної школи, поклав підвалини для славного «Архіву Південно-Західньої Росії», а його наслідник Володимир Антонович (1834–1909) створив першу університетську «школу» істориків України, т. зв. Київську документальну історичну школу.

Антонович і його учні видавали документи, писали монографічні дослідження та історії поодиноких земель – але не займалися теоретичними питаннями. Вони ж офіційно працювали в системі імперської «російської» історії.

Тільки коли наслідком польсько-української згоди в Галичині ученик Антоновича Михайло Грушевський (1866–1934) включив виклади історії України до куррікулуму³² львівського університету, настав перелім. Грушевський був свідомий своєї місії і у «вступнім викладі з давньої історії Руси»³³, виголошенім 30-го вересня 1894 року, він недвозначно з'ясував предмет, який він буде викладати. Хоча Грушевський не мав своєї окремої катедри історії України й офіційально він був у львівському університеті тільки професором при кафедрі всесвітньої історії «із руським викладом» – він послідовно і систематично творив свою маєстатичну будову – історію України-Руси. Бо ж, – як він писав у своїй автобіографії, «написання суцільної історії України, – рано,

³² Лат. «curriculum», себто до кругообігу.

³³ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 4. – Л., 1894. – С. 140–150.

ще в київських часах стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління»³⁴.

Не осягнувши офіційного визнання своєї дисципліни у системі австропольської Галичини, Грушевський мав на цілі добитися того на ширшій арені – у структурі Імператорської Академії Наук у Санкт-Петербурзі, через яку він – цілком слушно – сподівався пробити вікно в Європу. Нагоду для того дав ліберальний інтелектуальний клімат серед деяких членів Академії, головно Володимира Ів. Ламанського (1833–1914) та Алексія А. Шахматова (1864–1920), коротко до першої російської революції. Тоді, в 1904 році, Грушевський опублікував свою відому програмову працю п. з. «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Тут треба звернути увагу на те, що праця Грушевського появилася у виданнях Імператорської Академії Наук українською мовою, хоча тоді заборона вживання української мови не була ще знята.

Грушевський мав частковий успіх. Деякі визначні російські історики, між ними Александр Євгенович Пресняков (1870–1929) та Павел П. Смірнов (1882–1947) прийняли його схему беззастережно і старалися застосувати її до історії Росії у своїх працях. Але загального признання схема Грушевського не знайшла серед російських істориків і не стала невід'ємною частиною російської історіографічної думки. Большевицька революція, крах українізації при кінці 1920-их років зробили із Грушевського не-людину, а його твори та схема були цілковито проскрибовані.

Крім того від 1930-их років советська історична наука пішла своїм окремим шляхом від європейської та американської наук.

Так то спроба Грушевського впровадити у першій чвертині нашого століття знов історію України у структуру світової історії в основному не вдалася. Українська історична наука залишилась або провінцією російської («радянської») історичної науки, або – це заторкає еміграційну історіографію – ігнорується західною історичною наукою. Із-за того поміж українською і світовою наукою не могло дійти до спільної мови.

III

Після семилітньої підготовчої праці у 1975 році заіснувала на українським історичнім фронті драматична зміна. Найстарший і найбільш престижєвий американський університет, Гарвард, встановив у своїй структурі постійну, вивіанувану³⁵ «катедру історії України ім. Михайла С. Грушевського». У зв'язку з цим українська історія одержала своє міжнародне визнання. Ясна річ, нововизнана дисципліна мусіла прийняти на себе обов'язок самовизначення – це дуже складна і відповідальна справа.

Немає сумніву в тому, що це єдиний лінеарний історичний процес. Одначе світова історія в цілому («універсальна історія») як предмет досліду для однієї

³⁴ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.18.

³⁵ Наділену, забезпечену коштами.

людини – сьогодні неможливий, хоча ще недавно (1920–1931) англієць Герберт Джордж Веллс (1866–1946)³⁶ по-своєму зреалізував такий плян.

Арнольд Джозеф Тойнбі (1889 р. – [1975]) – представник «правої» течії – приймає не держави, а «цивілізації» як свою одиницю досліду («real unit of history», 1934), як відомо, він нарахував, що протягом шести тисяч [років] історичного буття людини таких одиниць було двадцять одна, із латино-християнською, яка єдина ще досі не застигла³⁷.

Для Іммануеля Воллерштайна, американського представника французької школи «Annales»-ів («ліва» течія), тільки «світова імперія і світова економія є властиві одиниці студій»³⁸, при чому в центрі уваги повинні стати суспільні формації даної імперії, у яких відбувається діалектичний процес функціонування: контрадикції, що врешті доводять до периферіялізації даної імперії, цебто до її колонізування новою імперією (1974).

У такому інтелектуальному кліматі, мені здається, що концепція представника малої нації, голляндця Пітера Гейля (1887–1966), у його «Дебатах з істориками» (1958)³⁹ заслуговує на увагу. Він пише: «Я можу прийняти західню цивілізацію як реальну одиницю (історії), але це складена одиниця, при чому складові частини є не менше реальні як цілість. Прийняти, що цивілізації це найменші ясні одиниці для дослідів – це те само, що встановити майже неможливі стандарти. Таке поле досліду настільки велике, що переходить можливості розуму збагнути. Тому ніщо не є більш нормальне, як прийняти за базу для досліду малі структури, нації і держави, через які життя проявляє себе для дослідника більш безпосередньо та більш інтенсивно».

Отже нація, у нашому випадку, випадку України, може підходити як така найменша одиниця для історичного досліду.

У більшості західноєвропейських народів держава і нація/народ – ідентичні. Як відомо протягом багатьох століть не було в Україні своєї держави; у різні часи переставала існувати не тільки т. зв. історична тяглість, але навіть історична свідомість народу. Навіть наша національна назва змінилася. Що тут прийнято як одиницю досліду?

Грушевський, спадкоємець українського народництва ХІХ ст., яскраво висловив своє становище у своїй цитованій лекції у львівському університеті із 30-го вересня 1894 року. Він говорив: «Народ, маса народна, зв'язує її (окремі історичні періоди, О. П.) в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій (держава) звичайно не відповідав

³⁶ Уэллс Г. Краткая всемирная история. – Москва, 2005. – 352 с. Ця праця – російськомовний переклад своєрідного вступу до всевітньої історії відомого письменника-фантаста Г.Веллса, написаного на кшталт роману для широкого читача. Більш повна візія цього автора на всевітню історію репрезентована у його чотиритомнику (див.: Wells H. The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind. – New York, 1923).

³⁷ Докл. див.: Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.363–373.

³⁸ Див., напр.: Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – Москва, 2006. – 248 с.

³⁹ Geyl P. Debates with Historians. – Cleveland, 1958.

тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний (державна) по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама по собі, як тим, що відбувається в її загально-народнього... Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однак се не перешкоджає йому бути тою головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди»⁴⁰.

Цій фетишизації «народу» як одиниці досліду історії України (на жаль, без ясної дефініції) Грушевський залишився вірним до кінця свого життя⁴¹. Ось, що він писав, наприклад, у 1920 році: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади (державна) вина лежить по стороні (державна), бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»⁴².

У протилежності до Грушевського, Вячеслав Липинський (1882–1931), вихованець краківської школи польських істориків (і французько-швайцарських соціологів)⁴³ поставив у центрі уваги своїх історичних дослідів – власне державу. Нагода для того прийшла сама, коли треба було йому пояснити наявність двох на перший погляд парадоксальних документів: 20-го червня 1657 року пани-шляхта Пинського повіту, римо-католики по вірі, склали присягу вірності революційному і православному гетьманові Богданові Хмельницькому, який у акті, виданім вісім днів пізніше (28 червня 1657 р.), забезпечив їх станові привілеї та свободу їх римо-католицького обряду. «Що означають ці документи?» – питав Липинський. «На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського повіту і православним Гетьманом Війська Запорозького? Яке політичне і соціальне тло того акту? Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

⁴⁰ *Грушевський М.* Вступний виклад... – С.149. У публікації О.Пріцака останнє речення з цитованої праці М.Грушевського подається в дещо перекрученому вигляді: «Отже, народ це – головна вісь з якою ми повинні координувати свої висліди».

⁴¹ Візія О.Пріцака щодо ролі та місця М.Грушевського в українському історієписанні помітно еволюціонувала від доволі критичної та у чомусь навіть своєрідної статті 1966 р. з низкою інвектив щодо світосприйняття і поглядів автора «Історії України-Руси» до цікавої й оригінальної спроби осмислення їх методологічних та історіософських підвалин. Див. докл.: *Пріцак О.* У століття народин М.Грушевського // *Листи до приятелів.* – 1966. – Кн.5/7. – С.1–19; *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.; Кембридж, 1991. – 78 с.

⁴² *Грушевський М.С.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // *Бороться – поборете* (Відень). – 1920. – №1. – С.12.

⁴³ Ідеться про впливи теорій циркуляції еліти В.Парето та Г.Моски, а також візії «революційного міфу» Ж.Сореля.

Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхетської верстви з Військом Запорозьким не міститься в рамках ані суто-православного «возсоединенія Руси», ані «некультурного антипольського, антишляхетського і антидержавного козацького бунтарства», ані скромних «культурно-національних демократичних українських змагань».

І тільки основно, визволившись з накинутаго нам під час нашого занепаду поняття про себе як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, – тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми можемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою – науково – оцінити факти нашої минувшини»⁴⁴.

Липинський був не тільки історик, але соціолог та націолог⁴⁵. У своїх «Листах до братів хліборобів» він багато уваги присвятив філософії історії, питанню влади і зв'язаного з ним волюнтаристичного творення нації.

Націю він розумів у французькому значенні і клав знак рівності поміж термінами нація і держава, а крім того – територія, так як – після нього – свідомість території зобумовляє існування нації.

На увагу заслуговує трикутник Липинського, базою якого (трикутника) є нація/територія (вона ж «дитина»), лівим рам'ям є держава («батько»), а правим – громадянство («мати»); остання поділена на горизонтальні стани і вертикальні кляси⁴⁶. Територія продукує активну меншість – аристократію (провідну верству) еліту, що виконує владу над державою, яка знову ж через закон володіє громадянством.

Впровадження Липинським до української історіографії концепції держави як основного елементу історичного процесу, викликало правдиве потрясіння. Нове покоління істориків, в тому ж учні Грушевського, зразу перейшли на тори, вказані Липинським. «Українська історіографія на переломі» (1924)⁴⁷ – оцей заголовок відомої розвідки Івана Кривецького (1883–1940), що перефразовує ключовий твір Липинського «Україна на переломі» – говорить сам за себе.

Іван Крип'якевич (1886–1967) почав випускати у 1925 році (–1931) серію прекрасних статей під провокуючим заголовком: «Студії над державою Богдана Хмельницького»⁴⁸. Степан Томашівський (1875–1930) подав свою

⁴⁴ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.13–14.

⁴⁵ Див. докл.: Pritsak O. Lypyn's'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.245–262.

⁴⁶ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.382–383.

⁴⁷ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.161–184.

⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: I. Рада; II. Генеральна старшина // Там само. – Т.139/140. – Л., 1925. – С.67–81; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі; IV. Українські дороги в половині XVII ст. // Там само. – Т.144/145. – Л., 1926. – С.109–140; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: V. Гетьманські універсали; VI. Суд // Там само. – Т.147. – Л., 1927. – С.55–80; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр.; IX. Держава Богдана Хмельницького (загальні уваги) // Там само. – Т.151. – Л., 1931. – С.111–150.

синтезу української історії до 1569 року з державницької точки погляду, беручи як базу українську територію (1919). При тому він старався виявити «духа» української історії або так званих трьох провідних ідей.

«Перша ідея», – писав він, – «впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степовою полозою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі... До 14 в. вона (боротьба) була, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом...

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечності Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішності католицтва і православ'я... Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською і українською... Синтеза в цьому змаганні супротивних течій виявилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої [історичної] ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомости прийшла вона найпізніше з усіх, бо що-тільки у 19 в., після переходу більшости українських земель під панування Московщини...

Степ, Польща, Московщина – отсе є трикутник історично-політичного розвитку України»⁴⁹.

У двадцятих роках твори Липинського ще доходили (хоч з деяким запізненням) до Києва. У своїй творчій автобіографії («Мій творчий шлях українського історика», 1964) Олександр Оглоблин (народжений 1899 – [1992]) свідчить, що він запізнався з «Україною на переломі» десь у 1922-му році, «і вона справила на мене величезне враження»⁵⁰.

У висліді Олександр Оглоблин застосував методу досліду Липинського до доби Мазепи⁵¹ – Петрика⁵². Крім того, він поповнив дотеперішні схеми історії України своєю схемою української економічної самостійності як для XVII–XVIII ст.⁵³, так і для XIX ст.⁵⁴, а теж накреслив свій проект схеми всієї історії України півтора останніх століть (XIX – половина XX ст.)⁵⁵, підкреслюючи, що власне тоді перед нами виступає процес формування українського територіального масиву.

⁴⁹ *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.11–12.

⁵⁰ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С.33.

⁵¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 409 с.

⁵² *Оглоблин О. П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – 65 с.

⁵³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К.], [1925]. – 270 с.; *Его же.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – 232 с.; *Оглоблин О.* Крипацька фабрика (Харків – Київ, 1931) // *Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931.* – München, 1971. – 285 p.

⁵⁴ *Оглоблин О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях (Харків). – 1928. – №9/10. – С.165–179.

⁵⁵ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с.

Дальше розвиток української історіографічної думки не пішов.

Хоча майже всі українські історики під Польщею і на еміграції (з малими виїмками, наприклад, Михайло Антонович, 1909–1945?)⁵⁶ стали носіями державницької історичної школи – вона (школа) не створила суцільної будівлі української історії і не встигла твердо увійти до структури європейської історичної науки. Очевидно, брак української держави та державних університетів, які надали б українській історії необхідного престижу – теж мав свою роллю у тім неуспіху.

Що торкається советської історіографії, то після бурхливих років Другої світової війни, зокрема після Переяславських тез із 1954 року, там цілковито запанувала офіційна інтерпретація історії, яку можна б назвати телеологічною: після різних ладів із внутрішніми протиріччями (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний) нарешті людство знаходить безпротирічне щастя у комуністичному ладі, очевидно як ССРСР. Після багатьох невдалих спроб, Академія наук УРСР випустила у світ у 1977–1979 роках свою першу велику «Історію Української РСР» у восьми томах та десяти книжках (томи перший та восьмий мають по дві книжки), яка мала б заступити «Історію» Грушевського. Ця збірна праця, у якій взяли участь десятки советських істориків, вийшла під редакцією двох директорів Інституту історії – Арнольда Шевелева (народженого 1928 [–2009]) та Юрія Кондуфора (народженого 1922 [–1997]).

У програмовій передмові (в першому томі) читаємо: «Історія УРСР, боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за встановлення і зміцнення Радянської влади, успіхи в соціалістичнім та комуністичнім будівництві нерозривно пов'язані з великим російським народом, усіма братніми народами нашої країни, з невтомною творчою діяльністю комуністичної партії, з ім'ям засновника і керівника партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

В єдиній сім'ї радянських народів український народ вперше в своїй історії дістав національну державність, створивши УРСР, відстояв свою свободу й незалежність у роки Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, разом з усіма народами Союзу РСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і впевнено крокує по шляху до комунізму.

...Показати складний історичний шлях трудящих України, розкрити всю багатогранність їх історичного минулого і славного сучасного в органічному взаємозв'язку з історією трудящих всієї нашої країни (тобто СРСР) і всього загальноісторичного процесу, висвітлити причини, що зобумовили бурхливий розквіт УРСР у братній сім'ї радянських республік – почесне і відповідальне завдання радянських учених (тобто істориків)⁵⁷.

Однією з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історіографії довгий час залишалася проблема зародження державності на Україні в середині XVII ст. (гетьманування Богдана Хмельницького). У багатотомовій «Історії УРСР» ця проблема висвітлюється на основі документальних джерел, які свідчать, що в ході визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського

⁵⁶ Антонович М. Історія України. – Т.1: Княжа доба. – Прага, 1941. – С.5–7.

⁵⁷ Історія Української РСР: У 8 т. – Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн.1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (До другої половини XIII ст.). – К., 1977. – С.5.

гноблення почав складатися державний апарат, але цей процес не завершився і не міг завершитися у тих конкретних історичних умовах»⁵⁸.

Ясна річ, що українська советська історіографія – із догмою нерозривного зв'язку України із керівним великим російським народом і його державою – не розв'язала у позитивний спосіб питання, поставленого на початку цієї доповіді: що таке історія України?

Після отого короткого перегляду історіографії проблеми – перейдемо до – теж короткої – спроби її розв'язки.

IV

Історія займається минулим свідомої себе людської спільноти на території, що вона (спільнота) замешкує у лінійно міряному часі. Отже, тут входять у гру такі чотири первісні елементи: територія, держава, людська спільнота і лінійний час.

Історія досліджується на рівні абстракції. Вона займається функцією історичних фактів у їхніх структурах, при чому приймаються чотири основні паралельні перспективи: розвитку політичний, економічний, суспільний та культурний.

Як я вже вище згадав, – треба приймати одність історії, то єсть історичного процесу. Тим-то можна прийняти для конкретного дослідження історії триступневу гієрархію: історія конкретної території (нації) – найменша одиниця дослідження, історія даного культурного кола – середня одиниця, та світова історія.

1

Із повищого видно, що територія займає спеціальне місце у структурі історії. У відношенні до української історії критерій території зразу викликає запит: яка територія? Українське поселення до двох останніх століть, а спеціально українські держави різних часів займали різні території. Київська Русь охоплювала весь східноєвропейський лісостеп і лісову полосу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а теж із територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 року стала Молдавським князівством, а опісля базою новочасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 року обмежувалася до Києва і північно-Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими виходцями у 30-тих роках XVII ст. входила в склад Московської держави.

Справу тут мусить вирішити сьогоденній державний критерій (про який нижче): українська територія як предмет історії – це приблизно територія у границях теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає т. зв. етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проектується у минуле, власне так, як це робиться в «Історії Української РСР». Відповідь на

⁵⁸ Історія Української РСР: У 8 т. – Т.1. – Кн.1. – С.8.

те є проста: етнічно неукраїнські політичні структури зникли, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їхні колишні мешканці ввійшли у великій мірі в український етнос; через те їхня територія стала українською етнографічною територією протягом XVIII–XX ст., а з цим українська історіографія має – як кожна інша історіографія – як свій обов'язок вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого» (українського) етномовного кола. Це вона (історіографія) повинна робити під однією умовою, дуже важливою, бо вона власне звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно нарівні з етнічно українськими державами, без тіні якогонебудь «культурного месіянізму», або проектування «необхідности» української колонізації, або українізації етнічно неукраїнського населення в минуле.

Значить, дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, при тому з належним знанням усіх джерел українськомовних і неукраїнськомовних не тільки руську (етнічно українську) Київську державу, але також і тюрко-монгольську державу Половецьку. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У такому підході татари – це не дикі зайти-грабіжники, а нарівні зі запорожцями – наші предки.

Тут можу подати, що в половині XVI ст. єдиною українською княжою династією (по вимертю або вимандруванні на північ Рюриковичів) були князі Ружинські-половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка II Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави поміщалася на міській території пізнішого Великого Харкова.

Руські князі, як і половецькі, мали між собою свої постійні порохунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 році на річці Калки вони боронили свою батьківщину (власне територію!) перед монголами. Усі вони спільно, князі Рюриковичі плече-в-плече із князями половецькими, велика частина яких уже тоді увійшла у руський християнський культурний круг. Свідком того – імена половецьких князів того часу, такі, як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою руською мовою панегірики на честь перекопського бєя (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шаган-Гірея у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

«Крымские врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ чѣмъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нинѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Козаки себѣ имѣтъ ради тебя пана»⁵⁹.

⁵⁹ *Оглоблін О.* Вірші смоленського шляхтича Н.Поплонського р. 1691 на честь перекопського бєя // Студії з Криму: I–IX / Ред. А.Е.Кримський. – К., 1930. – С.34, 36.

Ось, що читаем у «Літописі» Самуїла Величка (помер біля 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши [на] кримську територію забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно українське) населення, і сказав їм на границі: «Хто хочетъ, идѣте зѣ нами на Русь, а хто не хочетъ – вертайтеся до Криму. Якое слово Сѣрково християне и туми (–метиси, що вже народилися в Криму) зѣ і християнѣ вѣ Кримѣ родившіися почувши, изволили едни зѣ нихѣ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели вѣ землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спиталѣ ихѣ – для чоґобы до Криму квапилися, отповѣдили, ижѣ тамѣ вѣ Криму имѣють уже – свои осѣдлиска и господарства, и для того тамѣ лутше себѣ желяють жити, нежели вѣ Русѣ ничего своего неимущи»⁶⁰.

Тюрколог академік Агатангел Кримський (1871–1942; сам, як і наш визначний економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), що навів оцю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1930), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видко величезну схожість антропологічного типа багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна буває й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведено з Самуїла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості»⁶¹.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харківці чи одесці – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі власне історії України.

2

Переходимо до наступного елементу – держави.

Історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами. Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна держава. Тому історія і є в основному історією держав та державноподібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (Рах), осілі імперії, міста-поліси, та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів), станові (наприклад, Польсько-Литовська Речи-Посполита) й національна (французька) держави.

На українській території державне життя почалося приблизно у VII ст. перед Христом. Тоді там паралельно появилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і на Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 року перед Христом у патримоніальну

⁶⁰ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко. – Т.2. – К., 1851. – С.376.*

⁶¹ *Кр. А. [Кримський А.]. Про долю українських полонянників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – С.17.*

державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними династіями (грецько-тракійського, готського та протоболгарського походження) аж до руських часів у X ст. по Христі; тодішня староруська назва того колишнього царства була Тмуторокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скити. Це перший відомий в історії такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових киммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скитів – як провідників «пакс»-у – замінили сармати, останніх – аляни; всі вони були мовно іранцями. Після готського «інтермеццо» володарями «пакс»-у ставали народи алтайської мовної групи: гуни, (псевдо-) авари, болгари, хазари, печеніги і врешті половці та татари. У IX–X сторіччях із лісової смуги вздовж нових річних торговельних шляхів постала руська Київська держава, що до XII ст. займала панівне становище теж у лісостеповій смузі, а теж і у деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цілій південній половині сьогоднішньої української території степові кочові «пакс»-и – про що вже згадано попередньо – печенігів (до 1050 р.) і половців (від 1050 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами всіх тих державних творів, осілих та кочових – це і єсть завдання історії України.

Що зв'язувало усі названі державні твори України, осілі і степові, було те, що всі вони були в основі патримоніального типу, то значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – все було монополією володаря (князя, кагана) та династії, і ними ж контрольованими. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була теж патримоніальною державою, у таких обставинах було неможливим у Київську добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії, або наслідком мілітарної поразки, майже безслідно і без іреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для повстання еліт, що могла зародитися у непатримоніальній католицькій Західній Європі поміж IX–XI сторіччями, почала доходити на Україну у другій половині XII ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (після 1387 р.). Продуктом тієї культурної інтеграції були – західньо-українська «гербова» шляхта (про неї нижче) та козацька майже станова держава XVII–XVIII ст. (своєрідна копія Польської Речи-Пополитої), унікальне явище у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, вироблював собі подібну структуру до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783 – це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 років постали в Україні знову дві держави: одна Українська Народна Республіка (Українська Держава зі столицею у Києві), друга – Українська Соціалістична Советська Республіка зі столицею у Харкові, цілком як за княжих часів: Рюриковичі (Київ) versus половці (Харків).

3

Відносно людської спільноти, Грушевський, як і всі народники, вживали терміну «нарід», «народні маси», вони ніколи не вважали за потрібне подавати точні дефініції того терміну, який властиво був літературно-романтичною величиною, невловимою для точного наукового досліду. Як слушно на це звернув увагу академік Дмитро Багалій (1857–1932), Грушевський, вживаючи терміну «народні маси», у козацьку добу ідентифікував його без різниці то з козацьким рухом (магнатським за своїм походженням, наприклад, князь Дмитро Байда-Вишневецький), то з міщанами, селянами і дрібною інтелігенцією (за новою термінологією)⁶².

Предметом історії є не аморфна селянська маса, або безмовна етнічна група (вони є об'єктом інших наук – етнографії та антропології), а свідомо своєї історичної ролі людська спільнота. До XV–XVI сторіч у нашій патримоніальній системі – це були князі та династія (тільки частинно бояри і багаті купці), а у станових системах стани: шляхецький, козацький та міщанський. Тільки після скасування кріпацтва 1848 року в Галичині та 1861 в осередніх та східніх українських землях почали входити селянські маси (80–90% тодішнього українського населення) у склад свідомої людської спільноти.

Отже, історія займається не усіми видами *homo sapiens* на означеній території, а тільки одним специфічним їх видом – *homo politicus*. У випадку історії України – це свідомий своєї лояльності до приналежності до української землі-території політичний українець, без огляду на його мову, расу, релігію чи інші етнічні, але не-історичні прикмети.

Тим то політичними українцями, предметом української історії є і остануться на віки відкриті Липинським пани польської шляхти із 1657 року, хоча вони не були козаками, вживали польської мови і були римо-католиками.

З огляду на те, що наше національне відродження було довгий час під знаком аполітичного варіанту народництва, українські історики займалися головно тією українською людиною, яка властиво є поза історією: несвідомою себе так званою народною масою, тоді коли формування українських провідних верств (еліт), властивого предмету історії, осталося і ще остається майже недослідженим. Виймок становлять досліді Липинського над шляхтою XVI–XVII сторіч (згадувані вище) та студії декількох його послідовників, в першу чергу Олександра Оглоблина про українське дворянство колишньої Гетьманщини XVIII–XIX сторіч⁶³.

Типічним явищем було рішення Грушевського після його повороту на Україну видавати як основний орган Історичної секції Української Академії Наук власнотворо антропологічно-етнографічний журнал. Хоча його редактор, високоосвічена і талановита дочка Михайла, Катерина Грушевська⁶⁴, поставила цей орган на дуже високий рівень, все таки це не була історична трибуна, а як каже її заголовок і

⁶² Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217.

⁶³ Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

⁶⁴ О.Пріцак планував перевидання «Українських народних дум» К.Грушевської у «Гарвардській серії українознавства», зокрема підготував чернетку передмови до цього проекту (докл. див.: Федорук Я. Нездійснений проект перевидання «Українських народних дум» Катерини Грушевської у «Гарвардській серії українознавства» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.21, вип.18. – К., 2013. – С.128–142).

підзаголовок: «Первісне громадянство та його пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні» (від 1926 р.).

При тій нагоді дозволю собі подати у дуже короткій формі деякі висліди моїх власних дослідів над історією еліт. Як вище подано, до XIV ст. не могло бути мови про українські провідні верстви, бо у патримоніальній системі (якими, повторюю ще раз, були Київська та Галицько-Волинська держави) – це було прямо неможливо.

Але у надрах Галицько-Волинської держави постала «гербова» шляхта в Галичині і Холмщині: біля сто родин дістало герби (головно «сас») від угорських королів (до 1387 р.); за польської влади (після 1387 р.), коли єдиним доказом приналежності до шляхетського стану були власне герби (а не мова чи релігія) – династії отих православних шляхтичів, об'єднані становими інтересами, запевнили собі монополію на єпископські сани та на володіння церковними інституціями та добрами, і в такий спосіб їх захоронили. Після Люблинської унії (1569) частина з них – як і інші шляхтичі-колоністи з Корони Польської – перейшли на територію України, що власне тепер відійшла від Литви і стала складовою частиною Польщі, і поволі перейняли під свою опіку православні інституції. Вони, разом з етнічно-польською шляхтою стали письмєнними у XVI ст., і, діставши тепер у свої руки скарби культури Київської і Галицько-Волинської Русі – літописи, в такий спосіб встановили свою історичну свідомість. Так дійшло до відомого культурно-національного відродження кінця XVI–XVII ст. Тут можна додати, що один з таких галицьких «гербових» шляхтичів Петро Конашевич Сагайдачний – став навіть гетьманом Війська Запорозького (1614–1622).

Нащадки галицької гербової шляхти поновили свою історичну провідну ролю, коли Галичина у 1772 році стала складовою частиною станової Габсбурзької імперії.

4

Як уже згадано – лінеарний час – це дуже важливий компонент історії, бо ж буття і дії людських спільнот типу *homo politicus* проходить в часі, мірянім ерою, що постійно йде вперед, а не циклічною зміною. Свідомість часу – є продуктом вищого, лінеарного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому антропологи розрізняють два способи мислення: нижче (примітивне) – циклічне та вище (розвинуте) – лінеарне. Культура, базована на циклічнім думанні, є поза межами історичного досліджу, бо ж в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми невеликої сільської громади рівних (примітивна *communitas*), яка базує усе на своєрідній «рівноправності» і циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле замість вперед). Вона неспроможна сприйняти лінеарного розвитку, а тим самим досягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого суспільства, цебто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України⁶⁵ в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все

⁶⁵ Вірогідно, співвіднесення з назвою й ідеями відомої збірки праць Б.Крупницького (див.: *Крупницький Б. Основні проблеми історії України: На правах рукопису.* – Мюнхен, 1955. – 217 с.).

ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо до діла властиво не з однією, а двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна та лінійна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічним думанням) до свідомої структурованої суспільності (з лінійним думанням).

V

Якщо прийняти – як ми це зробили – що історія України належить до типу т. зв. національних історій, цебто до найменшої одиниці історичного дослідження, тоді вона входить до світової історії за посередництвом звена вищого типу – історії цивілізації (термін А.Тойнбі).

До якої цивілізації входить Україна? Звичайно приймається як аксіому – що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм – унію, не говорячи вже про інші не-християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна становить цікаву для світового історика територію, яка була перехрестям багатьох культур⁶⁶, продуктом як циклічного, так і лінійного думання, що по сьогоднішній день частинно існують паралельно побіч себе. Хоч часто на різних рівнях. Досліди та аналіза взаємного просякання отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дадуть дуже цікаві результати.

VI

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот («політичних українців»), та перейнятих розвинутих ними цивілізацій.

Оцей досвід подається на базі структурального трактування із чотирьох перспектив: політичної, економічної, суспільної та культурної.

Деякі державні твори України, їхні носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне українська *par excellence*, стала протягом двох останніх століть панівною на всій теперішній українській території. Власне безпристрасний розгляд історичних процесів, що довели з одного боку до заникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їхньої інтеграції в українській національній спільноті – є основним предметом як історії України, так через неї і всесвітньої історії на даному ареалі.

⁶⁶ Перегукується з відомими міркування Л.Окіншевича про українські землі як терен змагання різних культур і цивілізацій (див.: *О-ч Л. [Окіншевич Л.]*. Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615).

Що таке історія України?

[Доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців у Київському філіалі Центрального музею В.І.Леніна]

Видатний французький палеонтолог Pierre Teilhard de Chardin⁶⁷ писав у 1955 р., що епохальною подією в історії нашої планети була поява розумної, думаючої, творчої людини, яка не тільки знала себе, але була свідомою того свого стану (*non plus seulement savoir, mais savoir que l'on sait*). Думаюча людина творить і пізнає другий, новий, свій внутрішній світ, в якому, власне, на базі самопізнання проходять процеси мислення та свідомості, а також, крім пізнання безпосереднього, діалектичне пізнання посереднє. Співіснування та спілкування людей у своїй спільноті і дало другий епохальний подвиг – виникнення мови як засобу кодифікації та закріплення у пам'яті відкрить (знань) та вживання того винаходу, мови, як засобу суспільної комунікації, організації та керівництва.

Існують два типи мислення: циклічно-міфічне та лінійно-логічне.

Вчені, зокрема у 19 ст., думали, що міфічне мислення притаманне тільки для примітивного суспільства. Але міф засвідчений у всіх знаних культурах і суспільствах, як давніх, так і нових, як примітивних, так і цивілізованих. Міф і сьогодні є одним з двох (другим є логіка) співіснуючих паралельно (часто без контакту між собою) площин людської суспільної свідомості. Перша функція міфу (на думку фахівців, сакрального походження) це деїфіковане⁶⁸ пояснення явищ: воно, пояснення, і застигнувши, мало (і ще має досі) авторитет вічної, всіх зобов'язуючої аксіоми, яка не потребує (і від неї не очікують) доказів, без огляду на не раз нелогічний, а тому неможливий характер даної аксіоми. Ось кілька прикладів: відьми вживають мітли як засіб своєї повітряної «транспортиції»; «українці є антисеміти і фашисти»; «москалі, чужі люди, роблять лихо з українськими дівчатами»; «євреї вживають для маці кров християнських дітей».

Міфотворцями в давні часи були пророки, жерці та поети, а в нові часи – ідеологи-пропагандисти, які нав'язують суспільству свої міфи, що в наш час називаються ідеологією. Живучість міфу підтримується періодичними ритуалами, культом та забронзовуванням пам'ятниками.

За Raffaele Pettazoni⁶⁹ – міф вторить «*magna charta*» для кожної суспільної інституції. Історичне пізнання постає, власне, в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») із логікою («когнітивна історія»). Одне із основних завдань історика – це аналітично деміфізувати архетипи міфу, а разом з тим породжені ним пересуди і табу, які, будучи як міф ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців, чи «виправдання». Всі ми з вами пережили епоху білих та чорних плям.

⁶⁷ П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955 рр.) – французький філософ, теолог.

⁶⁸ Від лат. «*Deus*» – Бог і «*facere*» – діяти, тобто обоготворення.

⁶⁹ Рафаело Петтаццоні (1883–1959 рр.) – італійський історик та археолог.

Пізнання людини, яким займається гносеологія, це активне відображення об'єктивного світу у свідомості людини, що здатне виходити за межі наявного стану речей. Воно реалізується в дихотомічних площинах: конкретне-явне (матеріальне) і абстрактне (ідеальне), сучасне і майбутнє, абсолютне і відносне і т. д.

Поширення пізнання, із наявного знання до безпосередньо не спостережуваної внутрішньої основи явних та абстрактних об'єктів, виводиться при допомозі гіпотез та моделей.

Усі так звані точні науки, як кібернетика, математика, біологія, фізико-хімія, а також суспільно-гуманітарні науки (філософія, соціологія, мовознавство) поширюють своє пізнання на основі аналітичного розв'язування гіпотез за допомогою або без допомоги моделей. При цьому вживають методів зовнішньої (ерудиційної) та внутрішньої (евристичної) критики.

Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) «наука» (властиво, це перечить дефініції поняття «наука») і об'єктивною наукою (наукою *par excellence*) те, що наука приймає і безпристрасно досліджує усі гіпотези і моделі умовно: тільки ті пропозиції, які доказані повністю, входять до наукового доробку. Зате міф, що за дефініцією не підлягає законам логіки, не потребує доказів.

Людина – суспільна істота (римляни окреслили це як *animal sociale*, а я додав би «непоправне» *animal religiosum*), є пов'язана зі своїм суспільством у двох вимірах: сучасному (синхронному) та минулому (діахронному). Тому історик мусить деміфізувати не тільки міфи досліджуваної минулої епохи, але – будучи людиною – і своєї власної.

Просліджується тенденція у розвитку свідомості людської спільноти робити «славним» минуле, зокрема давнє, щоб воно було атрактивним для молодого дозріваючого покоління. Це славне, світле, золоте минуле, *aurea aetas*⁷⁰ давніх римлян, в якому не було ніяких негативних сторін, а були нібито здійснені нездійсненні ідеали сучасної епохи, наприклад, «національна» державність у східних слов'ян ще до часів Київської держави. З другого боку, виникла і ще досі є наявною потреба наблизити сучасним невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним.

Тут мають своє джерело месіанізм та міленарні теологічні міфи. Теорія Карла Маркса про п'ять суспільно-економічних формацій усього людства є цікавою метафізичною моделлю, але його остання, найвища п'ята формація (число п'ять є епічним) – комунізм, який триває до кінця світу, не є наукою, а міфом, бо не підлягає доказові. Ми зараз на переломі між «п'ятою» і «шостою» стадією, яка не була передбачена Марксом.

Як кожна точна наука – історія (когнітивна, неметафізична) має свою дефініцію, яка базується на точних критеріях.

Історія є наука, яка передає візію минулого свідомих себе людських спільнот всієї землі (територіалізований лінеарний час, за висловом Fernand Braudel)⁷¹, що базується на писаних документах (джерелах). Історія даної території чи народу починається тільки тоді, коли є свої писані свідоцтва. Тому

⁷⁰ Золота доба (лат.).

⁷¹ Фернан Бродель (1902–1985 рр.) – французький історик, представник школи «Анналів».

історія в різних частинах обжитої землі починається в різні часи. Коли відносно даної території є тільки чужі джерела, тоді це не історія, а протоісторія.

Археологія – це окрема наука; вона не є передісторією, але вона як допоміжна дисципліна історії (або протоісторії) доповнює свідчення писаних джерел.

Згідно з дефініцією, історія не може займатися майбутнім (немає і не може бути об'єктивних панхронічних законів), як також не повинна включати питання сьогодення або вчорашнього дня. На жаль, концепція так званої «сучасної історії» (знов *contradictio in adjecto*)⁷² впроваджена англійськими авторами після першої світової війни і тепер дуже поширена, шкодить історичному пізнанню.

На противагу до соціології, яка є синхронна і тому може займатися теперішнім, історія є, і мусить такою залишатися, діахронною.

Історія – це перш за все візія, яка вимагає часової і просторової відстані при ригористичному об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (наприклад, економічний, політичний, релігійний, культурний і т. п.), тобто цикли, відносно яких можна дістати всебічну перспективу (а не біло-чорну картину), – є предметом історії.

Треба згодитися з словами іспанського філософа Jose Ortega y Gasset⁷³, що історія є багатоперспективна. Подібно до гір, що з одного боку лісисті, з другого – вкриті корчами, а з третього – прямовисні скелі. Історія не описує «wie es eigentlich gewesen»⁷⁴ або «wie es eigentlich geworden»⁷⁵, а є візією, опертою на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінійних пучках, у секвенціях⁷⁶ закінчених історичних циклів (звичайно не концентричних) на просторі територіалізованого часу...

Історичні факти одноразові і неповторні, але неодмінно мусять бути внутрішньо пов'язані пучками своїх структур. Звичайно, вони можуть мати подібність (звідси міф про закони людського буття), але вона тільки зовнішня, а не істотна. Кожний день багато людей переходять Рубікон (в Італії, на південь від Равенни), але тільки один такий перехід став історичним фактом, пов'язаним пучками своїх структур.

Це перехід Цезарем Рубікону 11 січня 49 р. до Христа.

Я сприймаю точку зору Макса Вебера про те, що історичні факти (а я додаю: історичні цикли) творять трансцендентальну (тобто поза межами досліду) цілість, яку можна побачити в її частинах, але ніколи повністю. Можна показати причину: цикли історії є в постійному, неповторному русі, який через свою незакінченість не піддається цілісно дослідженню вченого. Ще нереалізовані

⁷² Суперечність в означенні (лат.), себто внутрішня суперечність.

⁷³ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту мас».

⁷⁴ «Як власне все було» (нім.). Знання афоризм німецького історика Л. фон Ранке (1795–1886 рр.), що впродовж першої половини XIX ст. розглядався як один із найважливіших пізнавальних орієнтирів європейської історіографії.

⁷⁵ «Як власне все відбувалося» (нім.). Теза німецького історика К.Лампрехта (1856–1915 рр.), котра переінакшує наведений вище вислів Л. фон Ранке, себто надає йому іншого сенсу. Відображає концептуальну пропозицію К.Лампрехта на зламі XIX–XX ст., що висувала ідею відмови від описової історії й заміняла її пошуком еволюційних закономірностей на основі культурно-історичного синтезу як своєрідного переосмислення та ревізії «першого» позитивізму

⁷⁶ Від лат. «sequentia» – слідування.

неповторні цикли можуть бути тільки предметом телеології, цебто метафізичної спекуляції творця рівня своєї епохи.

У своїй пізнавальній, когнітивній дименсії⁷⁷ неметафізична історія підлягає законам логіки, і тому, що вона виражається мовою, вона, історія, ще підлягає законам семіотики. Як мовознавство, історія (і міфологія) є антропоцентричною наукою. Поміж цими трьома науками існує ізоморфізм⁷⁸. Тому що в нашому столітті мовознавство – тут я маю на увазі спеціальну діахронну лінгвістику – закріпило себе новими структуральними відкриттями, можна і треба, на мою думку, адаптувати деякі його візії та методи для історичного пізнання та дослідження.

Але це тема окремого циклу доповідей.

Тепер перейду до властивої теми моєї сьогоднішньої доповіді: «Що таке історія України?».

Я вже згадував, що територія (територіалізований час) займає спеціальне місце в структурі науки історії. У відношенні до української історії критерій території відразу викликає запит: яка територія? Українські поселення до двох останніх століть, а спеціально української держави різних часів, займали різні території. Київська Русь охоплювала увесь східно-європейський лісостеп і лісову смугу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а також з територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 р. стала Молдавським князівством, а пізніше базою сучасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 р. простягалася до Києва і північної Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими вихідцями у 30-х роках 17-го ст. була безпосередньо пов'язана з Московським царством.

Справу тут мусить вирішити сьогоднішній державний критерій: українська територія, як предмет історії, це приблизно територія в межах теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає так званим етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проектується у минуле. Відповідь на це є проста: усі сьогоднішні держави-нації, наприклад, російська, проходили подібний розвиток. Етнічно неукраїнські політичні структури зазнавали, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їх бувші мешканці увійшли цілком або у великій мірі в український етнос, через те їх територія стала українською етнографічною територією протягом 16–20 ст. Тим-то українська історіографія має, як і кожна інша історіографія, як свій обов'язок вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого», цебто сьогоднішнього, українського етно-мовного кола. Це, як я згадував, зовсім не вийнятова ситуація,

⁷⁷ Від лат. «dimensio» – вимір.

⁷⁸ Подібність в організації, будові.

наприклад, як складові частини історії мовно-романської Іспанії входять історії чужих етнічно і культурно-релігійно держав, таких, як аріанська держава германських візиготів (475–711 із центром у Толедо, біля пізнішого Мадриду), арабський мусульманський халіфат Омейядів із центром у Кордові та його арабо-берберійські спадкоємці – останнім був емірат зі столицею у Гранаді, який закінчив своє існування у році відкриття Америки (1492).

Це включення вона (історіографія) повинна робити при одній умові, дуже важливій, бо вона звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно, нарівні з етнічно українськими державами, без тіні будь-якого «культурного месіанізму, теорії найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації, або українізації етнічно не українського населення в минуле.

Тому дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, притому з належним знанням усіх джерел україномовних і неукраїномовних, не тільки руську (на Україні етнічно українську) Київську державу, але також і тюрко-монгольсько-половецьку державу. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У такому підході татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні із запорожцями – наші предки. Тут можу подати, що в половині 16-го ст. єдиною українською княжою династією, по вимиранні або вимандруванні Рюриковичів, були князі Ружинські-Половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави Шарукань містилася на міській території пізнішого Харкова.

Руські князі, як і половецькі мали між собою свої постійні порахунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 р. на річці Калці вони боронили свою батьківщину (власне, територію!) перед монголами спільно, князі Рюриковичі плече об плече з князями половецькими, велика частина яких уже тоді ввійшла у руський християнський культурний круг. Свідченням того є імена половецьких князів того часу, такі як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою русько-українською мовою панегірики на честь перекопського бея (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шагин-Гирея у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

«Кримські врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нынѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Казаки себѣ имѣть ради тебе пана».

Ось що читаємо в «Літописі» Самоїла Величка (помер бл. 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши одну кримську територію, забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно

українське) населення і сказав їм на кордоні: «Хто хочет, идѣте з нами на Русь, а хто не хочет – вертайтеся до Криму. Якое слово Сѣркове християне и туми з християн в Криме родившіися (метиси, що вже народилися в Криму) почувши, изволили єдни з них, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели в землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спитал их – для чого бы до Криму квапилися, отповѣдили, иж там в Криму имѣють уже свои осѣдлиска и господарства, и для того там лутше себѣ желают жыти, нежели в Русѣ ничего своего неимущи».

Тюрколог Агатангел Кримський (1871–1942, сам, як і визначний наш економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), який навів цю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1929), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові, часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна і розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведене з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості».

Демографічна історія Криму ще не написана. Як характеристичний прицинок до неї я подаю статистичні дані із 1666–1667 року, які навів найбільший османсько-турецький подорожник Евлія Челебі (1611 – бл. 1683). Евлія побував в рр. 1641–1667 у Східній Європі, деякий час провів у Криму, брав участь у кримських походах на Україну. Якраз у 1666–1667 рр. відбувся черговий перепис населення півострова Криму (за законом Чингіз-хана він мав відбуватися кожних 30 років). Евлія встиг ще перед своїм від'їздом до Істанбулу занотувати дані того перепису до своєї славної «Книги подорожей» (Сиягат-намесі). Тодішній Кримський ханат що складався з 24 «судових» повітів (казалик), поділяв населення на три групи: повноправні мусульмани, православні піддані-робітники мусульманів (*есір*), окреслювані як *казак* («козаки» – українці), та *райя*, оподатковані піддані релігійні спільноти (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 душ: із них 87.000 належали до військового стану (у 1928 р. татарів в Криму було 175.000). Українських підданих було 920.000; Евлія поділяє їх на три групи:

- 1) піддані (*есір*) – 600.000;
- 2) рабині, жінки, дівки (*діфка*) – 120.000;
- 3) діти – 200.000.

Як бачимо, співвідношення було: 187.000 татарів та 920.000 українців, цебто українці становили чотири п'ятих населення Криму. У 1666–1667 рр. Евлія додає: «Отже якщо б – але хай нас Аллах охоронить від того – така велика кількість невірних – непокірливих (*ак*) козаків (і українців) збунтувалася, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що впливає із чуд Мугаммеда, що вони (козакі) цілком не спосібні до бунту»⁷⁹.

⁷⁹ *Эвлия Челеби*. Книга путешествия: Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступ. ст., пер. и комм. Е.В.Бахревского. – 2-е изд. – Симферополь, 2008. – С.165.

До речі, число райя, цебто євреїв, караїмів, вірмен та греків в Криму, становило за Евлією 20.000 душ.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харків'яни, мешканці Донеччини чи одесити – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі, власне, історії України.

Переходимо до наступного елемента – *спільноти-держави*.

Вище ми підкреслили, що історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами (підмет-предмет історичного факту, про який мова була вище). Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна національна держава, в минулому протодержава або й залежна держава. Тому історія і є, в основному, історією держав та державно-подібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (*рах*), осілі імперії, міста-поліси та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів, 16–20 ст.), станові (наприклад, Польсько-Литовська Річ Посполита, 15–18 ст.), національні (французька держава після 1789 р.), теократичні (папська держава, арабський халіфат) і под.

На українській території протодержавне життя почалося приблизно у 7-му ст. перед Христом. Тоді там паралельно з'явилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною передісторії України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і в Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 р. перед Христом у патримоніальну державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними династіями (грецько-фракійського, готського та протоболгарського походження) аж до хозарських та руських часів у 10 ст. по Христі: тодішня староруська назва того бувшого царства була Тматорокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скіфи. Це перший відомий в протоісторії (завдяки Геродотові: 5 ст. до Христа) такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових кіммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скіфів, як провідників «паксу», замінили сармати, останніх аляни: усіх їх панівні верстви були мовно іранцями. Після готського *intermezzo* володарями «паксу» ставали народи алтайської мовної групи: гунни, (псевдо) авари, болгари, хозари, печеніги і, врешті, половці й татари.

У 9–10 ст. із лісової смуги вздовж нових торговельних шляхів постала руська Київська держава, яка до 13 ст. займала панівне становище теж у лісостеповій смузі, як також і в деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цілій південній половині сьогоденної української території степові кочові «пакси» печенігів (898–1050 рр.) і половців (від 1050 до 1223 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами усіх отих державних утворень, осілих та кочових, і є завданням історії України.

Зв'язувало усі державні утворення України, осілі і степові, те, що всі вони в основі були патримоніального типу. Це значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – усе було монополією володаря (князя, кагана) та династії (патримоніальна держава) і ними ж контролювалися. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була також

патримоніальною державою, у таких обставинах неможливо було в княжу добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії або внаслідок мілітарної поразки майже безслідно і без ірреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для виникнення еліт, що могла зародитися тільки у непатримоніальній католицькій Західній Європі між 10 та 13 ст., почала доходити на Україну вже у другій половині 12 ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (1387–1795). Продуктом тієї культурної інтеграції з Заходу були – Галицьке князівство, західноукраїнська «гербова» шляхта, козацька майже станова держава 17–18 ст. (своєрідна копія польської Речі Посполитої), та незалежна від даної держави греко-католицька структура – унікальні явища у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, виробляв собі структуру, подібну до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783, це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 рр. виникли на Україні знов дві держави: одна Українська Народна Республіка зі столицею у Києві, друга – Українська Радянська Республіка зі столицею в Харкові, цілком як за княжих часів: Юриковичі (Київ), versus половці (Харків).

Як уже згадано – *лінійний час* є дуже важливий компонент історії, бо буття і дії людських спільнот типу *homo politicus* проходять у часі, що міряється ерою, яка постійно йде вперед, а не змінюється циклічно.

Свідомість часу є продуктом вищого, лінійного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому, як вище згадано, антропологи та міфологи розрізняють два типи мислення: так зване нижче (примітивне) – циклічне та так зване вище (розвинуте) – лінійне. Культура, базована на циклічному думанні, є поза межами історичного досліду, бо в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми несвідомої традиції своєї території – громади (*communitas*), яка базує усе на міфічно-циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле, замість вперед). Arnold Toynbee окреслює її як «arrested civilization»⁸⁰. Вона неспроможна сприйняти лінійного розвитку, а тим самим досягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого свідомого себе суспільства, цебто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо справу, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічне та лінійне) існують паралельно між собою і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічним думанням) до свідомої

⁸⁰ «Недорозвинена цивілізація» (англ.), себто цивілізація, котра «завмерла» у своєму русі. Історик А.Тойнбі нараховував п'ять таких цивілізацій: 1) спартанці; 2) кочівники Євразії часів середньовіччя; 3) османці (турки Османської імперії); 4) ескімоси; 5) полінезійці.

структурної суспільності (з лінеарним думанням), образно кажучи: перехід від антропології до історії.

До якої культури входить Україна? Звичайно приймається як аксіома, що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм-унію, не говорячи вже про інші не християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна являється цікавою для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінеарного думання, що, як сказано вище, по сьогоднішній день співіснують паралельно побіч себе, хоч часто на різних рівнях. Дослідження та аналіз взаємного проникнення отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дадуть дуже цікаві результати.

Назва Україна – «пограниччя». Як кожне пограниччя, ця територія вагітна з одної сторони злиттям багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого боку – протиріччями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи (наприклад, конституція Пилипа Орлика вже у 1710 р.), поруч патримоніального деспотизму Івана Мазепи.

Україна – це східний форпост Європи, який можна порівняти із західним форпостом Європи – Іспанією⁸¹. Назва Іспанія (старого фінікійського походження) залишалася до походу Наполеона тільки географічною. Місцеві і чужі політичні та станові організми продовжували існувати паралельно до нових часів (Кастилія, Арагон, Каталонія, Наварра і т. д.). Немає і сьогодні однієї загальноіспанської мови і літератури. Є дві основні – кастильська і каталонська. Як поняття «українець», так само поняття *Espanol*, «іспанець» (до речі, запозичене з провансальської мови) стало загальноновживаним в Іспанії тільки після подій 1808–1814 рр.

А дуже плідотворна іспанська культура переосмислювалася із багатьох, дуже суперечливих елементів: карфагенських, римських, візиготських, арабських, єврейських, романо-християнських, а також цікавих мішаних культур: *Mozarabes* – аріанські християни в арабському культурному крузі. *Mudejares* – мусульмани в християнському культурному крузі, *Muladies* – християни, що стали мусульманами (їх називали ще *Renegados*), *Moriscos* – мусульмани, що стали християнами, *Marranos* – євреї, що перейшли на християнство і т. д.

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об'єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), та перейнятих ними розвинутих цивілізацій.

⁸¹ Подібні порівняння України з Іспанією побутують і в текстах Б.Крупницького (див., напр.: *Крупницький Б.* Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Регенсбург). – 1948. – №1. – С.130).

Цей досвід подається у структуральному трактуванні основних історичних циклів – перспектив на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів. Є шість таких основних історичних циклів: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

Деякі державні утворення України, їх носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне цивілізація українська *par excellence* стала протягом двох останніх століть головною, а то й панівною на всій теперішній українській території. Власне, безпристрасна візія історичних процесів, що довели з одного боку до зникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їх інтеграції в українській національній спільнотній цивілізації-державі і є як предметом історії України, так і через неї підметом-предметом всесвітньої історії на даному ареалі.

This article covers two symbolic articles-reports of the same name (1980 and 1990) of the eminent Ukrainian historian, orientalist, and fist director of Harvard Ukrainian Research Institute O.Pritsak. Author lightens up topmost conceptualization problems of history of Ukraine and its presentation in the structure of world history. It is grounded the thought that subject of history of Ukraine is past of all types of states, communities, cultures and civilizations in the territorial borders of modern Ukraine that is the indispensable part of global history.

Keywords: *history of Ukraine, world history, Ukrainian historiography.*

